

ذخیره خوارزمشاهی

■ فرزاد عزیززاده

کارشناس ارشد نسخه‌های خطی کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران

این کتاب که به اختصار «ذخیره» نیز خوانده می‌شود از منابع طب ایرانی و فارسی است که شامل بسیاری از موضوعات طب بهداشتی است

مقدمه

ذخیره خوارزمشاهی اثر اسماعیل بن حسین جرجانی، مصور و به نثر فارسی، کتابی است مفصل شامل شش بخش و به واقع نخستین دایره‌المعارف طبی به زبان فارسی مشتمل بر مباحث طبی، بهداشتی، دارویی، شناخت و روش‌های معالجه امراض و ... با تفکیک امراض به بیماری‌های انسان - زنان، مردان و کودکان و امراض خاص حیوانات و بیماری‌های مشترک.

- این کتاب مهم‌ترین منبع طبی ایرانی - اسلامی بوده است که نسخه‌های دیگری از آن در بعضی مراکز علمی و فرهنگی وجود دارد.

شماره ثبت نسخه در کتابخانه ملی ایران: ۱۸۹۰/ف

به تعبیری «ذخیره» یا «الذخیره فی الطب»، قدیمی‌ترین دانشنامه پزشکی علمی به زبان فارسی است که در آغاز قرن ششم هجری - ۵۰۴ قمری - توسط زین‌الدین اسماعیل بن حسن بن محمد بن احمد الحسینی الجرجانی به نام و حمایت امیر قطب‌الدین ابوالفتح یحیی‌الملک محمد خوارزمشاه در شش بخش مجزا - شش کتاب - تألیف شده است.

این کتاب که به اختصار «ذخیره» نیز خوانده می‌شود از منابع طبی ایرانی و فارسی است که شامل بسیاری از موضوعات طب بهداشتی است که درباره انواع بیماری‌ها، انواع و علل تب، معالجات شکستگی‌ها، زهرها و پادزهرها، اغذیه، داروها، مایعات و بیماری‌های آشکار و پنهان، امراض ویژه اعضا، بحث می‌کند؛ همراه با ارائه طرح‌های آناتومی انسان و «اندر علاج بیماری‌ها از فرق تا ناخن پا».

- نسخه خطی و مذهب و موضوع این نوشتار که به شماره ۱۸۹۰/ف به ثبت رسیده به شیوه نسخ قلم سیاهی است و عناوین مطالب و برخی جملات در آن به سرخی کتابت یافته و معدودی صفحات آن محشی است. نسخه، جمعاً ۴۱۴ ورق - ۸۲۸ صفحه - دارد و هر صفحه آن با سطری حدود ۲۲۲×۱۰۸ میلی‌متر و هر ورق حدود ۳۰۸×۱۸۶ میلی‌متر و شامل ۲۶ یا ۲۷ سطر است. صفحات راده‌گذاری شده، با جدول‌های مضاعف الوان و سرلوح مذهب به شیوه تیموری از اوایل قرن دهم هجری.

- نسخه حاضر توسط دو کاتب به شرح زیر استنساخ شده است:

الف: بخش‌ها - کتاب‌های یکم، دوم، سوم، چهارم و ششم بدون نام کاتب لیکن براساس نسخه‌ای که توسط حسین بن ذکریا الحاجی دهستانی در تاریخ ۶۷۶ تحریر یافته، استنساخ شده است. **ب:** بخش - کتاب - پنجم با رقم علی قلی ابن شهسوار کروی در تاریخ ۱۲۳۰ قمری استنساخ شده است. - نسخه با «بسم ... فخر الساده ابو ابراهیم اسماعیل بن حسین الحسینی الجرجانی رحمه ... می‌گوید ...»

آغاز شده و با جمله:

«...سرو چشم بخار آب خوش داشتن و اندر سبزی و بوستان‌ها و آب روان نگاه کردن سود دارد» به اتمام می‌رسد. خاتمه نسخه در محل رقم بیاض مانده لیکن بر اساس نوع کاغذ، شیوه نگارش و برخی خصوصیات، متعلق به دوره صفوی است و کتاب پنجم - بخش پنجم - به واسطه فقدان یا شدت مصدومیت در قرن سیزدهم نونویس و به کتاب ملحق شده است.

- نسخه بر اساس شواهد مصدوم بوده وصالی مرمت و بخش‌هایی متن و حاشیه شده است.

جلد کتاب مقوایی با رویه چرمی - ساغری به رنگ عنابی طرح لچک ترنج ضربی، اندرون کاغذی ساده الحاقی از دوره قاجار است.

نسخه با فرم‌های مجزا و شیاره ته‌دوخت است که بخشی از آن گسیخته است.

- نسخه موصوف با شش صفحه طرح‌های آناتومی انسان و بیست و پنج ورق فهرست ابواب و موضوعات است. ایضاً ده ورق استر و بدرقه الحاقی نیز دارد.

- ذخیره خوارزمشاهی اثر (اسماعیل بن حسن جرجانی ۴۳۴ - ۵۳۱ قمری) بنا به اهمیت آن همواره همچون کتابی مستند، علمی و مدرسی در مجامع علمی بوده و نسخه‌های متعدد خطی از آن در مراکز علمی موجود است و به زبان‌های ترکی و عبری نیز ترجمه شده است و ظاهراً ذخیره تنها کتاب طبی فارسی است که به عبری ترجمه شده است. ایضاً ترجمه آن به زبان اردو در هندوستان به چاپ و انتشار رسیده است.

- ذخیره خوارزمشاهی از جهات موضوعی مشتمل بر بسیاری مضامین طبی و علاوه بر آن ملاحظات بهداشتی است؛ جرجانی

شکل ۱. صفحه آغاز
ذخیره خوارزمشاهی
با سرلوح مذهب
و ذکر نامه مولف و
حالی کتاب/ قطب
الدین الوالفتح محمد
خوارزمشاه/ و سال
تالیف کتاب ۵۰۴
هجری قمری

اثرش را به فصول، ابواب و بخش‌های مفصل تقسیم کرده و هر فصل و باب را به نوعی از بیماری‌های انسان و امراض اعضاء اختصاص داده، به تفصیل و با توجه ویژه به بیماری‌های چشم، درباره علائم هر بیماری، امراض آشکار و پنهان در انسان، تأثیرات متقابل انواع بیماری‌ها، علائم و نشانه‌های امراض به‌ویژه در مواد دفعی و توجه به علائم ظاهریشان در تشخیص امراض، انواع زخم‌ها و شیوه مداوای آنها، شناخت انواع داروها و توجه به ترکیبات دارویی و تأثیرات و کاربرد آنها در مداوای بیماران، انواع شکستگی‌های اعضاء، آلودگی آب و هوا و تأثیراتش، زهرها و پادزهرها و مقابله با مسموم حیوانات موذی، اغذیه و مایعات و تأثیرات آنها در اندام‌های انسانی و مقابله با امراض و خواص آنان و بالاخره «اندر علاج بیماری‌ها از فرق تا ناخن پای» بحث می‌کند.

- مراجعه به فهرست مطالب و ملاحظه عناوین و مضامین ذخیره مبین اتکاء جرجانی به اصول طب بالینی و تجربی و احاطه او به طب فراتر از زمان خویش و مبین توسعه مبانی علمی و توجه به کلیه جوانب علوم طبی و نقش جرجانی در این شاخه از علوم است که می‌توان تأثیر آن را در اطباء و منابع طبی قرون بعد دید.

- ذخیره خوارزمشاهی را می‌توان از جهات فرم و سبک به شرح زیر توصیف کرد:

۱. زبان اثر فارسی دری؛ فارسی قرون اولیه اسلامی و به‌ویژه پیش از استعمال لغات ویژه زبان اقوام و صحراگردان آسیای میانه و به تعبیری «با زبان فصیح نوشته شده و کمتر کلمات عربی در آن آمده است» دایره‌المعارف تشیع ج ۵، چاپ تهران، ۱۳۸۰ شمسی، ص ۳۳۰. ذخیره به‌زبانی ساده است و به منظور سهولت دستیابی به موضوعات، کتاب به فصول، بخش‌ها و باب‌های متعدد تقسیم شده و علی‌رغم پیوستگی کلی، بخش‌های عمده کتاب از یکدیگر مجزا است.

۲. نسخه شماره ۱۸۹۰/ ف کتابخانه ملی ایران به خط نسخ تحریری پاکیزه به قلم سیاهی است لیکن عناوین موضوعات فصول آن به قلم سرخی و در مقایسه با متن به صورت جلی و متضمن فهرستی مشروح است. آغاز نسخه با یک سرلوحه مذهب به سبک تیموری است که در اوایل دوره صفوی طرح و اجرا شده است. کلیه صفحات کتاب جدول‌کشی‌های مضاعف و الفوان دارد و به منظور حفظ تسلسل مطالب، صفحات راده‌گذاری شده‌اند.

- کتاب اساساً منبعی تشریحی و تعلیمی است و از همین روست که با شش صفحه طرح‌های آناتومی انسان همراه است.

برای شناخت بعضی نسخه‌های خطی ذخیره خوارزمشاهی می‌توان به منابع زیر مراجعه کرد:

1-Catalogue of Persian manuscripts in the Library of India of-
fice vol I.p. 1245

۶. ۷. ۸. که نسخه‌های متعددی از ذخیره را معرفی می‌کند.
۲. «کشف الظنون»، ص ۸۲۴، چاپ سوم، تهران، ۱۹۶۷ که به معرفی نسخه ترکی ذخیره از قرن دهم می‌پردازد.
۳. نسخه‌ای به تاریخ ۷۴۱ قمری با رقم احمد بن محمد بن ابوالقاسم الخوارزمی به شماره ۹۶۲ و شماره ۹۶۵ از: Catalogue of the Arabic and Persian manuscripts... at the Bankipore.vol, p. 3-7
۴. «میراث اسلامی ایران»، دفتر دوم، ص ۴۱ - ۵۴۰ از مجموعه کتابخانه مرحوم آیت‌الله مرعشی.
۵. «دایره‌المعارف فارسی»، ج اول، ص ۱۵۳۸.
۶. ایضاً در کتابخانه مجلس شورای ملی نسخه‌هایی متفاوت از ذخیره خوارزمشاهی وجود دارد.

11- Descriptive catalogue of the Persian manuscripts ... curzon collection p. 405, 6 No. 585, 6, 7

که نسخه‌های به تاریخ ۱۰۶۴ و ۱۰۶۶ به قلم اسمعیل بن الحسین را معرفی می‌کند.

۱۲- همچنین رجوع کنید به شماره ۵۸۶ نسخه‌های محشی که در حاشیه توضیحاتی به لاتین دارد و جدول کشی و قلم‌های متفاوت را معرفی می‌کند. ایضاً شماره ۵۸۷، نسخه‌های ناقص با تحشیه جزئی است.

- وجود تحشیه در نسخه‌های فوق و به‌ویژه ترجمه بعضی لغات فارسی به لاتین، مبین آن است که نسخه در مجامع علمی مختلف مورد توجه بوده است.

- ذخیره مجلدات یکم و دوم به کوشش ایرج افشار و محمد تقی دانش پژوه در تهران به چاپ رسیده و نیز کتاب:

13. Handlist of Persian manuscripts - 1895 - 1966. p. 27, 28

به معرفی سه نسخه از ذخیره به شرح زیر می‌پردازد.

- الف - نسخه‌ای به شماره ۵۳۱۷ شامل مجلدات ششم الی دهم به تاریخ ۶۹۵ هجری در ۲۲۶ ورق و هر ورق آن ۲۰/۲۱/۴ سانتیمتر بدون نام کاتب.

ب - نسخه شماره ۵۸۶۳ ص ۲۸ ماخذ اخیرالذکر، نسخه‌ای مشتمل بر مجلدات یکم الی سوم در ۱۹۰ ورق و هر ورق در ۲۱/۲×۸/۸ سانتیمتر به تاریخ استنساخ قرن سیزدهم، بدون ذکر نام کاتب.

ج - نسخه شماره ۶۳۹۰ ص ۲۸ ماخذ فوق‌الذکر، نسخه‌ای شامل مجلد دهم به تاریخ ۶۱۲ هجری در ۱۸۹ ورق و هر ورق ۲۶/۳×۱۶/۲

سانتیمتر، بدون نام کاتب.
 ۱۴- ایضاً نسخه خطی دیگری به شماره ۱۵۳۰ در نه بخش که یک قسمت الحاقی نیز دارد و به وسیله کاتبان متعدد در سده‌های دوازدهم و سیزدهم هجری تحریر یافته و در خاتمه بخش هفتم از آن، کاتبی خود را به نام عبیدالله خواجه ابراهیم بن ابی طالب حسینی معرفی می‌کند که نسخه مزبور را به تاریخ ۱۲۲۵ هجری در شهر کلکته هندوستان استنساخ کرده است و اندکی کسر دارد و شامل ۸۸۰ ورق است. رجوع کنید به

16-Descriptive catalogue of the Persian manuscripts in the Asiatic society of India, by wladimir ivanow, Calcutta.1924/p

- عموم منابع و ارجاعات مندرج در مقاله مربوطه در بخش نسخه‌های خطی و نادر کتابخانه ملی ایران موجود و قابل دسترسی است.

شکل ۲. صفحه خاتمه - رقم نسخه اساس ذخیره خوارزمشاهی با نام حسین بن ذکریا بن الحاجی حسین الدهستانی به تاریخ ۶۷۶ هجری قمری

کتاب اساساً منبعی تشریحی و تعلیمی است و از همین روست که با شش صفحه طرح‌های آناتومی انسان همراه است

برای دستیابی به اطلاعات مربوطه به‌ویژه رجوع کنید به فهرست کتابخانه مجلس شورای ملی، مجلد نوزدهم، تهران، ۱۳۵۰ صفحات ۶۶/۶۶/۱۰۷/۷۶/۱۹۲/۱۰۲/۱۹۴/۲۰۲

۷. «الذریعه» ج ۱۰، ص ۱۰، ردیف ۵۳ از دو نسخه، یکی به تاریخ ۹۹۱ق با رقم حسین بن شمس‌الدین محمد و نسخه دیگر به تاریخ ۱۰۶۹ از دوره صفویه و... نام برده است.

۸. همچنین رجوع کنید به نسخه‌های خطی در A Descriptive catalogue of the oriental mss. Belonging to the late E.G. brown. p. 178_182.

که ضمناً از کاتبی به نام علی بن محمد بن عبدالله النساخ الشبایب الشیرازی در خاتمه کتاب سوم ذخیره نام برده است.

۹. نسخه ناقصی به شماره ۱۱۶۹ کتابخانه ملی پاریس.
 ۱۰. نسخه‌های موجود در کتابخانه آستان قدس رضوی: